

Бичлгънă зокалин зăрм тѳр

„Хальмг унн“ — гидг газетл Ұр Джимбин Бембăн бичси статьягъас эклдж, хальмг ли-тературн келнă болн бичлгънă зокалин тускар эрки чинртă статьяс барлдж, хальмг ли-тературн келиг ѳргджулхин болн гурунă бичлгънă зокалин сăйшăхин тускар зуткăгă тѳр-муд олд мелулдж, тедниг чикър хагълхин тѳлă куундвр гаргъв.

Эн йовдлгик икър йѳрăджă-нăвдн.

Ұр Джимбин Б. эврăнн статьядан, хальмг литературн кел ѳргджулхд ямаран учрас дуту-дундс болн эндѳс гард-гинь голлад темдглв.

Кемрджăн, хальмг келнă терминсин болн бичлгънă зо-калмудин тускар гаргъси шиндврмудиг ѳрглджлн кѳ-цăсн болхла, деер келдсн эндѳс болн дуту-дундс багъ болх билă.

Хальмг келнă терминсин болн бичлгънă зокалин тускар кесг олн конференций болла. 1934 джилд IV-ч конференций деер, терунă хѳбн, 1939 джилд болсн V конференций деер хальмг келнă терминс ѳрг-джулх тѳр болн бичлгънă зо-кал негн деерăн гарч батлгд-ла.

Болв, хальмг келнă тосхлтд 10-15 джилдизавср болсн уч-рас шин хальмг келнă тускар ѳмннъ гарсн зăрм шиндврмуд-иг цагин эргц дахулдж, ши-нăс хăлăх болн бас шинăс гарчах тѳрмудиг орлцулдж, даруд болх конференцд белд-глн — ик бачм кесг болджана.

Бичлгънă зокалин тускар хагългдх зăрм тѳрмуд мана уханд ним болджана:

Хальмг алфавит

Орс ѳзгѳдас сѳурлгддж ав-гдсн хальмг алфавит 1940 джилд батлгдла. VI-ч конфе-ренцин шиндврър РСФСР-и гегърлтин Министерств орс ѳзгѳдиг хальмг келнă бшин-лнъ ѳс темдглх ѳзгѳд немдж, хальмг алфавит батла. Ши-нăс туслнъ ѳзгѳд ним болла: э, ь, дотран кѳндлнъ татаста о, шуд кѳлтă у, ц мет сѳултă н болн ж.

Иим зургъан шин ѳзгѳд немддж авсн учрар хальмг келнă ѳс болгън туслнъ темд-гър темдглгдв, э болгън тус-лнъ ѳзгѳдър темдглгдг учрас, бичлгънă зокал чигн амрхн болв. 1941-ч джилд шин алфа-витгър Москвад хальмг букварь болн умшлгъна дегтр гарла. 1943-ч джилд „Улан хальмг“ гидг газет Элсгд бас шин ѳз-гър эклдж гарсн.

Тер алфавитиг шинăс ямаран чигн сольт орулгго олзлдж болхмн. Иим алфавиттă бичл-гънă машинд Татарск АССР-т белдглнă. Эн алфавитгър Моска-вад хальмг учебникуд гарча-на.

Кемрджăн алфавитин тѳр даруд болх конференцд гарх-ла, алфавитиг олзлх ним тѳр-муд шинддж гаргъхмн:

1. Э гндг ѳгн Ұгин эклцд э ѳзгър, Ұгин дунд е ѳзгър тем-дглхмн, ѳлгѳрлхд: эн, эмъл, керг, теман, н. ч. Иигдж бич-хлă, орс келнă ирлцдж, эврă хальмг болн орс кел дасхд амрхн болджана.

Ұгин эклцд ар дарана хагъ-рдж келгдгг г боли хагърлг уга тач сонъсгдгг гъ ѳсиг нег г гндг ѳзгър темдглхмн: гер, гар, геган, галун, н. ч. Ұгин дунд болн Ұгин сѳулд ода гъ темдгър темдглджăх ѳгн ь ѳзгър бичхмн: авг—авъ уга—уъа, зурган—зуръан, н. ч.

3. Талин келнăс орсн ѳгмѳлт Ш, Е, Ф ѳзгѳдиг бичхмн: плащ, борщ, самолет, ѳлк, лыж, фабрик, н. ч.

4. Хальмг келид Ы ѳзг олз-лдж болхмн. Кемрджăн эн ѳзгиг олзлхар шиндхлă, ган-цхн ар дарана эгшгѳдлă Л, Д, Г, хадвр ѳссин хѳбн тѳргч, гемнч падежд бичхмн, ѳл-гѳрлхд: мал—малын, малыг, уулыг, школын, школыг, хад-хадын, хадыг, бод—бодын, бодыг, н. ч. Цуг наадк хадв-рин хѳбн болн джѳблн Л, Т, Д ѳзгѳдин хѳбн И ѳзг бич-хмн, ѳлгѳрлхд: (сургъуль—сургъулин, затъ-затин, бодь—бодин, колхоз—колхозин н. ч.

5. Бичгг Я, Ю ѳзгѳд хойр чинртăгъяр олзлгдна. Негнд, йотированн йо, йу ѳс темдгл-нă (яман, уя, юн, аю). Хойрг, ар дарана эгшгѳдлă джѳблн хадврин хѳбн, кемр ьа, ьу гндж сонъсгдхлă я, ю бичгд-нă, ѳлгѳрлхд: суль—суляр, сулюр, толь—толяр, толюр, сургъуль—сургъуляр, сургъ-улюр, ханядн, уняртна, хур-нясн, буудя, маля, аля, ань—анюл гндж бичхмн.

Эгшг я, ю олзлгъна зокал орс келнд эн ѳзгѳдиг олзл-гъна зокалла ирлцулдж, сургъульчирт орс келнă бич-лгънă зокал дасхд ик туста болхмн. Тер цагт сургъульчир полюс, Коля гигъад эндѳ уга-гъяр бичдгиг дасххмн.

6. Йотированн йо, йă, йѳ, йе ѳзгѳдиг хальмг ѳгмѳлт бич-хмн, ѳлгѳрлхд: йѳрăл, йорал, йосн, бийан, бийурн н. ч.

Хальмг келнă алфавит амрхн дасххин тѳлăд, хальмг келнă туслнъ ѳссиг тедниг татсн орс ѳзгѳдин ард тус-тус-тнъ орулдж бичхмн.

Алнѳтрулгч эгшгѳд

Хальмг келнд кесг диалект бăях учрас эгшгѳдиг олзл-гънд алнѳтрлг гарна. Зăрмснъ ѳвл, омшх, бѳдѳн, мана, ѳнс гндж бичнă, зăрмснъ ѳвл, умшх, мана, онъс, будѳн гндж бичнă.

Алнѳтрулгч эгшгѳдиг чи-кър бичхин тѳлă ним зокал авгдла: кемр ѳлд алнѳтрул-лгч у, о хойр бăяхлă у ѳзг-инъ авх, ѳ, ѳ хойрин ѳ ѳз-гинъ авх, у, ѳ хойрин у ѳз-гинъ авх, о, ѳ хойрин ѳ ѳз-гинъ авх, ѳлгѳрлхд:

а). умш, гурвалъ, хурвч, сумн, нульмсн;

б). ѳвл, ѳмкă, кѳмесг, будѳн, ѳмесх (кѳ);

в). уутъхн, хурсх, хурнясн;

г). онъс, онъдин;

д). мана, дакад.

Эн зокалин кесгнъ медхш.

Тер учрас алнѳтрулгч эгш-гѳд бичлгън деер эндѳ гар-гъад бăянă.

Дарук конференций деер эн зокалин батлад, цугъарн энѳ-гър бърмтг кедж бичдгиг нек-хмн.

Бичлгнэ зокалин зэрм төр

(Чилгчнь).

Алнэтрулгч эгшгүд бичлгн деерэн үгин йозур, үгин бүрдэц авч, чинринь йилгэдж медж, кергтэ үзгинь бичдэх кергтэ. Үлгүрлхд: **бндр** биш, **эндр**. Эн өдр гисн үгэс бүрдэгдд; **үмскл** биш, **өмскүл**. **Омск** гисн үгэс өмсн, **өмскүл** гих мет үгмүд бүрдэгдсн. **Хөв**, **хүв** гисн тус-тусан салу чинртэ үгмүд. Үлгүрлхд: **Бадм** хөвтэ **күн**. Зууна нег хүвиг нег процент гидмн.

Талин келнэс орсн „ий“ мет чилгчтэ үгмүд.

Орс келнд цуг үгмүд эр, эм болн дундин төрлнэр хувагдна. Хальмг келнэ үгмүд төрлнэ чилгчсэр хувагдх. Тер учрар талин келнэс орсн үгмүд төрлнэ чилгчсән геедж, хальмг келнд олзлгдна. Болв **ия**, **ие**, **ея**, **уя**, **ая** мет чилгчтэ үгмүдиг **эм** болн дундин төрлт чилгчсинь хаюлдж, эр төрлт чилгчтэгээр хальмг келнд ирлцүлдж бичхэр шидгдсн. Үлгүрлхд:

- а) калий, гений, сессий, партий, революций;
- б) идей, батарей, аллея, бакалей, музей;
- в) май, край, трамвай;
- г) портной, герой, забой;
- д) статуя.

Талин келнэс орджах ий, уй, ой, ай, ей чилгчтэ үгмүдиг ним янзтагээр бичхлэ, сургүльчнрт тодлдж авхд сән болн эндэс орс келнд эм болн дундин төрлтин үгмүд бүрдэхд амрхн болджана.

Цуг деер заагдсн чилгчтэ үгмүд хальмг келнэ үг хүврэлгнэ зокалар хүврдж бичгднэ. Чилгчстән ударлтта үгмүднх хүврэсн цагт чилгчән гееш, ударлт уга болхла, чилгчән геенэ. Үлгүрлхд: **сессий**—**сессыд**, **сессиг**, **гений**—**гениг**, **геньд**, болв **идейд**, **трамвайинг**, **геройд**, **статуяинг**, **нань чигн**.

Б болн **В** аясин хүврлт.

Хальмг келнд бгидг а хүврэд, үгин дунд болн суулд в гидг аад тохрна. Урднх **аб**, **абдр**, **эрбакэ** гидж келдг баясн болха, **ода** ав, **авдр**, **эрвакэ** гилж келгднэ. Эн в гидг а цаарандан у болн ү гидг аад чигн тохрдж йовна.

Өдгэ цагин амд келнд медвв, абвв, табввдн, тарвс, белвсн, одвза гидж келгдхш, хэрнх нургэлдж медүв, авув,

тавүвидн, тарус, белүсн, одуза гидж келгднэ.

Мана келнд гарчах фонетикн эн хүврлтиг уктлж, бичлгнэ зокалд орулхми.

Бичлгнэ зокалд фонетикн эн хүврлтиг ним зокалар бичхмн.

1. Оньгрсн цаг медүлгч в гидг суффиксиг уулдвр үгин негдгч болн хойрдгч нүүрт у болн ү үзгэр хадврар чилсн уулдвр үгин хөбн бичхмн, үлгүрлхд:

Би медүв. Бидн медүвдн. Чи медүч. Та медүт.

Уулдвр үг эгшгэр чилсн болхла, в суффиксиг у болн ү суффикст хуврал уга бичхмн, үлгүрлхд:

Би суувв. Бидн сууввдн. Чи суувч. Та суувт.

Эн зокалас иштэ ав, йов, тав, шив, гих мет в хадврар чилсн уулдвр үгин хөбн оньгрсн цагин у болн ү суффиксэр темдглхмн:

Би авув. Бидн авувдн.

Чи авуч. Та авут.

2. Ямр чигн баялгнэ нернд кесг хадвр заагт в үзг баяхла, тер үзгиг у болн ү үзгэр темдглхмн, үлгүрлхд:

белвсн биш, белүсн гидж, өрвлг биш, өрүлг гидж, шилвр биш, шилүр гидж, арвлдж биш, арүлдж гидж, тарвс биш, тарус гидж.

3. Боддж баях глагол бүрдэгч „вза“, „взэ“ хүвсиг хадврар чилсн уулдвр үгмүдин хөбн „уза“, „үзэ“ гидж бичхмн. Үлгүрлхд:

одвза биш, одуза гидж, келвзэ биш, келүзэ гидж, орквза биш, оркуза гидж.

Өдгэ хальмг келнд в гидг а хуврал, у болн ү аад тохрлгн цаарандан ик чинртэ йовдл болджана. Хадвр а эгшг аад тохрлгн болн хадвр ас дунд эгшг ас шинэс гарч ирлгн келиг ясрулхд, айтэ болн дуута болгэхд нег ик күчтэ булг болджана.

Тодрха биш ас хальмг келнд темдглгддог учрас кесг олн хадвр нег газр бичгдэд, келиг модьрулад баянэ. Эн йовдл уурахин төлэ, тодрха биш эгшгүдиг хама, ягьдж бичхиг хагьлх деерән, эгшг ас гарлггиг уктлж, олзлх кергтэ. Энүнлэ холвдж келхэр баяхмн: бидн гисн нүр орч нериг үгин хөбн хасл уга, зуг б үзгиг в үзгт хуврэгьад, негдүлдж бичхмн, үлгүрлхд: умшвидн, ахмвидн, хадджанавидн, нань чигн.

ПАВЛА ДОРДЖ.